

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
НАЦИОНАЛ ШКОЛА ХӨГЖУДЕР ИНСТИТУТ
КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 9 ДУГААР ГИМНАЗИЯЗЫНЫҢ
ЭТНОПЕДАГОГИКТИГ КУРЛАВЫР ТӨВҮ

**«Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары
болгаш ёзулалдары»**

Немелде өөредилгениң чижек программазы

Угланышкыны: социал-педагогиктиг
Профили: гуманитарлыг

КЫЗЫЛ – 2022

ББК С (Тув)
О 59

Рецензентилери:

Тыва Республиканың өөредилге яамызының Национал школа хөгжүдөр институттуң эртем-методиктиг чөвүлели сүмөлээн.

Программаны тургускан автору: *Ооржак Лариса Бадыевна*, дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Эртем консультантызы: *Ооржак Лидия Хорагаевна*, тыва филология лабораториязының методизи.

Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары. Немелде өөредилгениң чижек программазы / Тург.авт. Л. Б. Ооржак. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2021. – 28 а.

Редактор *Л. А. Ооржак*
Компьютерная верстка *Л. Д. Донгак*
Корректор *В. В. Монгуш, А. Д. Даржаа*

Подписано в печать 17.10.2022. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Физ.печ.л. 1,75.

Отпечатано в издательско-полиграфическом отделе
Института развития национальной школы.
667000, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел/факс 8(39422) 6-17-52.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Россия Федерациязының Чазааның «Россия Федерациязынга 2025 чылга чедир кижизидилге айтырыгларының сайзыралы»/«Стратегии развития воспитания в Российской Федерации на период» деп айтышкынының (май 29 2015 г. № 996-р) уруглар кижизидилгезинче угланган сорулгаларын күүседиринче угланган «Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп немелде өөредилгеге таарыштыр кылдынган программа (улаштыр – Программа) тыва чоннуң, ооң-биле чергелештир биче буурай чоннарның ёзу-чаңчылдарын, ёзулалдарын эки билир, оларны бир дөмей хүндүлеп, сагып чоруур, бедик мөзү-бүдүштүг, делгем билиглиг хамаатыны белеткээринче угланышкыннарны чугулага ап турар.

Тыва Республиканың ортумак ниити өөредилгениң 9-ку клазының уругларынга тыва чоннуң улустуң чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын тодаргай көргүскен чогаалдарны өөредип эрттирер «Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп тускай курс ӨФКС-тиң (Өөредилгениң Федералдыг Күрүне Стандарт) негелделеринге дүүштүр ажылдаттынган.

Программаның чугулазы болгаш онзагайы

Кандыг-даа чоннарның литературазы амыдыралга даянып бижиттинген болганда, ында чоннуң амыдыралы бүгү-талалыг чуруттунар: эрткен төөгүзү, амгы амыдыралы база келир үеже көрүжү.

Тыва чоннуң төөгүзү-биле сырый холбаалыг, тыва амыдыралды тода, чиге, шынныг көргүскен чоннуң сонuurгалын чидирбейн чоруур чогаалдар хөй. Тыва литератураның сайзыралының эге таваанга үлүүн кириштирген чогаалчыларның болгаш амгы тыва литератураның улам хөгжүүрүнге улуг үлүүн кириштирип чоруур чогаадыкчы салгалдың төөгү, мөзү-шынар болгаш номчукчунуң угаан-билиин делгемчидер чогаалдары өөредилге болгаш кижизидилге херээнге кижизидикчи ужур-уткалыг, номчуксанчыг. Ынчалза-даа кижизидилге солун номнар-биле таныш, оларны номчаан, билир дээр болза, шын эвес бодал болур. Кижизидилге уткалыг, эки, солун номнар катап үнмейн турар, а чаа үнүп турар номнар эвээш экземплярларлыг бооп, номчукчу бүрүзүнүң холунга четпейн турар. Тыва дылда бижиттинген ажыктыг, солун номнарны аныктар болгаш өзүп олар салгал эвээш номчуп турар, чүге дээрге амыдыралдың сайзыраңгай хөгжүлдөзү

оларны Интернет четкилеринден, телефоннардан хөй артык медээ номчуурунче чыгап турар. Ындыг байдал тыва чогаалды таныштырар болгаш улусчу ужур-чаңчылдарны өөрөдилге адырынче кииреринге балаттынмас улуг исти арттырган башкылар Чүлдүм Чаптын, Монгуш Эргептин болгаш өскелерниң-даа өөрөдиглиг, кижизидилгелиг, ханы уткалыг бижиттинген, хөй номчукчуга четпейн турар чогаалдарын суртаалдаары чугула апарган.

Чоннуң амыдыралчы дуржулгазын, угаадыгларын көргүскен, өөрөдилге программазынче кирбейн турар чогаалдарны бөгүнгү салгал шиңгээдип сайгаргаш, дараазында салгалга дамчыдар хүлээлгени бодунга алыр журлуг. 9-ку класстарның өөреникчилериниң номчулгага хереглелин, бичии-даа бол, делгем күүседир сорулганы Программаның тургузукчузу чугулага ап, ужур-утказы болгаш амыдыралчы ажыктыг талалыг, уругларга таарымчалыг чогаалдарны шилээш «Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп курска таарыштыр тургускан.

Тыва улустуң аас чогаалындан киирген чогаалдар Программада чаартылганы тургузуп турар болганда, аңаа дүүштүр «Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп хрестоматия кылдынар.

Улусчу ёзу-чаңчылдарның сүүзүнүн херек кырында бодунга шиңгээдип, амыдыралыга ажыглап чораан болгаш ук үнелиг чагыг-сүмени аныяк-өскен, хөй чон аразынга суртаалдаар талазы-биле төөгүдө көскү исти арттырган тыва литератураның үнедезилекчизи С.А. Сарыг-оолдуң, башкы Ч.М. Чаптын, көскү күрүне ажылдакчызы Ш.Д. Ооржактын, херэежен чогаалчылар А.Х.-О. Ховалыгның, М.А.Күжүгеттин болгаш өскелерниң чогаалдары, сактыышкыннары бар чогаалдар кирип турары-биле Программа *онзаланып* турар. Ук чогаалдар кижиниң ниитилелге, өг-бүлеге болгаш каяа-даа чораш, бодун бүгү-талалыг шын алдынып, бот-хайгааранып, бот-шүгдүнүп чоруурунга, өскелерге үлегерлиг чурттаарынга, кижини хевирлээринге салдарлыг. Кижини бодун өскелерден хоорук, эгениичел, дидим эвес алдынып эгелээр болза, хөй-ниити идепкейлии кошкай бээр, сүлдө хей-аьды суларап болур. Херек кырында амыдыралга канчаар кылырын, ажыглаарын билбейн баар таварылгалар тургулаар. Чижээ: от оттулары, шайны шын хайындыраары, хөй кезин эттээри болгаш оон-даа ыңай... Ооң хараазындан уруглар пөрүк, ыядыычал, оспаксырак апаар, ынчангаш чоннуң ёзу-чаңчылдарынга даянган

чогаалдарда ажыктыг арга-сүмелери, үлегер-чижектери амгы үениң салгалының шиңгээдип алырынга чугула.

«Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп немелде өөредилгеге таарыштыр кылдынган курстуң ужур-уткалыг кезээнче тыва литературада улусчу чаңчылдарны, ёзулалдарны колдады чуруп көргүскен шилиндек чогаалдарны шилип, улусчу кижизидилге айтырыгларынче болгаш оларны уругларга таныштырар сорулга өзек бодалдың кирип чыдарының чугулазы ында.

Программаның сорулгазы: өөредилге черлеринге чечен чогаалдың болгаш уран сөстүң дузазы-биле анык салгалды чараш аажы-чаңга кижизидер башкылаашкын ажыл-чорудулгазын чорударынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Программаның сорулгазын боттандыраарда шиитпирлээр ажылдар:

Сорулганы боттандыраар ажылдар:

1. Өзүп орап салгалдың иштики сагыш-сеткилин шын хевирлээринге салдарлыг улусчу чаңчылдар, ёзулалдар кирген чогаалдарны шилип тып, тодарадыры болгаш немелде өөредилгеге таарыштыр кылдынган «Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп тускай курстуң чижек тургузуун кылыры;

2. Улусчу чаңчылдар, ёзулалдар кирген чогаалдарны курс эрттиреринге сүмелеп кирири;

3. Программага дүүштүр «Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп хрестоматияны чыып тургузары;

4. «Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп курстуң шенелде чорудуун боттандыраарынга башкыларга методиктиг пособиени кылыры.

Программаны боттандыраар өөредилге албан чери болгаш класс: Кызылдың 9 дугаар гимназия 9-ку класстың өөреникчилери.

Эртемниң өөредилге-кижизидилге ажылында туружу: «Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп – тускай курстуң шенелде чорудуун боттандыраарынга өөредилге планының неделяда 2 шакка эрттирерин сүмелеп турар.

Ниитизи-биле чылда 72 шакка дүүштүр санаттынган.

«Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп курстуң шенелде чорудуун 1 чыл дургузунда чорудар.

«Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп тускай курс дараазында өөредиглиг, сайзырадыр болгаш кижизидилгелиг сорулгаларлыг.

«Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп тускай курстуң өөредиглиг сорулгалары:

– чечен чогаалдарда кирген тыва улустуң ёзу-чаңчылдарында даянып, кижини хевирлээринге салгалдан салгалче дамчып келген чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын, чагыг-сүмезин уругларга таныштырып, номчулгага сонургалдыг болурун суртаалдаары;

– салгалдан дамчып келген тыва кижиниң ыдыктыгы-биле сагыыр ужурлуг дүрүмнерин ханы өөрениринге болгаш сайгарарында чаңчыктырары;

– чогаалдарның дылының онзагайын, уран-чеченин, улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын, жанрын, хевирин ооң бижиттинген төөгүзүн өөредери;

– чогаал сайгарарында ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни, словарьлар, библиографтыг айтыкчыларны ажыглап өөрениринге чаңчыктырары.

Сайзырадыр сорулгалар:

– тыва чоннуң «хүндүлежилге ёзулалы», «дузалажылга ёзулалы», «уругларга ынакшыл», «херээжен кижини хүндүлээри», «улуг назылыгларны хүндүлээри», «куда ёзулалдары» деп билиишकिनерин сайгарып өөренир арга-шинээн сайзырадыры;

– уругларның херек кырында амыдыралче бот-тускайлаң, медреселдиг көрүжүн эскерип, деткип, сайзырадыры;

– төрөөн дылында бижиттинген чогаалдарны сонургап, номчуп, сайгарылгалыг чугааларга киржип чаңчыгарын деткири, сайзырадыры;

– шын угаап боданырын, бодалдарын аас болгаш бижимел чугаага тода илередип билирин, чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыры.

Кижизидилгелиг уткалыг болгаш амыдыралчы чаагай чаңчылдарны херек кырында аңгылап өөренириниң сорулгалы:

– кижизидилгеге чоннуң чаагай чаңчылдарын амгы үениң байдалы-биле дүүштүр шиңгээттирери;

– чиңгине национал чаңчылдарның эдилекчилери улуг назылыг кижилер-биле харылзааны тудуп, чаа медээлерни чыбырында идепкейин бедидери;

– аас чогаалында база тыва литературада бижиттинген ёзу-чаңчылдарны күш-ажыл кижизидилгезинче, эстетиктиг кижизидилгеже, бурунгаар эчис сорулгаже углай ажыглап өөрениринге уругларны кижизидип белеткээри;

– төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг чорукка кижизидери;

– төрөөн чонунга, янзы-бүрү аймак чоннарның төлээлерин хүндүлөп, ада-чурт төөгүзүн үнөлөп билир кижини кижизидери.

«Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп тускай курстуң өөрөнгениниң түңнелдери

Өөрөдигениң *бот-тускайлаң түңнелдери*:

– бодунуң үзел-бодалын бот-тодаргай илередип, бот-сайзырадып, бот-углап билири;

– ёзу-чаңчылдар дугайында билигниң чугулазын, чаа билиглерни шиңгээдип алырын медреселдиги-биле угаап билири;

– тыва чоннуң чаңчылдарына болгаш ёзулалдарына хамаарыштыр бодунуң туружун шын быжыглап, аас болгаш бижимел тайылбыр чугаага илередип, амыдыралчы чижектер-биле бадыткап билири;

– бодунуң келир амыдыралына хамаарыштыр планнарын тургузуп билири;

– күзел-соруун боттандырынче чүткүлдүг болурунче угланганы.

Өөрөдигениң *предметтиг түңнелдери*:

– чоннуң ёзу-чаңчылдарын чырыткан чогаалдарның авторларының дугайында медресени болгаш чогаалдарның ужур-утказын билири;

– улусчу ужур-чаңчылдарга хамаарыштыр солун чогаалдарны билири; кижизидилге айтырыныга чаңчыл, ёзу-чурумнуң бүгү талалыг дээштиин келир салгалга арттырып каан шылгараңгай эртемденнер, чогаалчылар дугайын билири;

– таныжып, сайгарып турар чогаалдарының жанр, аймаан, дылының уран-чеченин сайгарып билири;

– кижиниң бүгү талалыг делгем сайзыраарына номчулганың, чогаалдарны сайгарылгалыг номчуурунуң ужур-утказын шын медресеп билири;

– чоннуң угаадыгларын билири, амыдыралга херек кырында ажыглап өөрениринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланганын эскерип билири.

Өөрөдилгениң *метапредметтиг түңнелдери:*

– чаңчыл-сагылгалар болгаш ёзулалдар дугайында шиңгээдип, оларны амыдыралда херек кырында ажыглап өөренириниң планын тургузуп, чаа медээни шиңгээдип, боттандыраарының аргаларын баш бурунгаар шиитпирлээр аргаларны билири;

– номчаан чогаалдарын өске эртемнер-биле, амыдырал-биле чергелештир сайгарып билири;

– келир үеде канчаар шын амыдыраарының дугайында даап бодап билири, чогаалдарга даянып, амыдыралчы дуржулгазын илередип, келир үениң хамаатызы мен деп медресеп билири.

ПРОГРАММАНЫ ТУРГУЗАРЫНГА АЖЫГЛААН ХООЙЛУЛАР БОЛГАШ ДУЖААЛДАР

Программаның норматив-эрге-хоойлулуг үндезиннерин дараазында хоойлу, дүрүм айтыгышкыннары тургузуп турар:

1. Конвенция ООН «О правах ребенка» от 20.11.1989 года №44/25 (принята Генеральной Ассамблеей);

2. Конституция РФ;

ХООЙЛУЛАР:

1. Федеральный закон от 29.12.2012г. №273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации» (принят ГД ФС РФ 21.12.2012);

2. Федеральный закон от 28.12.2014г. №172-ФЗ «Об стратегическом планировании в Российской Федерации»;

3. Закон Республики Тыва от 21 июня 2014 г. №2562 ВХ-1 «Об образовании Республики Тыва» (с изменениями от 10.04.2016г.).

Нормативно-правовые акты Российской Федерации:

1. Государственная программа Российской Федерации «Развитие образования» до 2025 года (постановление Правительства РФ от 26 декабря 2017г. № 1642);

2. Стратегия развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года (распоряжение Правительства РФ от 29 мая 2015г. N 996-р г.)

3. Государственная программа «Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2016-2020 годы», утвержденная постановлением Правительства Российской Федерации от 30.12.2015г. № 1493;

4. Стратегическая инициатива «Новая модель системы дополнительного образования», одобренная Президентом Российской Федерации 27.05.2015 г.

4. Стратегия инновационного развития Российской Федерации на период до 2020 года (распоряжение Правительства РФ от 08. 2011 г. N2227-р).

5. Проект документа «Ключевые направления развития российского образования для достижения Целей и задач устойчивого развития в системе образования» до 2035 г.

6. Распоряжение Правительства РФ от 23 января 2021 г. № 122-р «Об утверждении плана основных мероприятий, проводимых в рамках Десятилетия детства, на период до 2027 г.».

Нормативно-правовые акты Республики Тыва:

1. Стратегия развития образования Республики Тыва до 2030 года

2. Государственная программа «Развитие образования и науки на 2014–2025 годы», утвержденная постановлением Правительства Республики Тыва от 30.10.2013 г. № 632;

3. Концепция развития дополнительного образования в Республике Тыва до 2020 года, утвержденная Правительством Республики Тыва от 13.12.2013 г. № 654, подпрограмма «Совершенствование спортивной подготовки в учреждениях дополнительного образования физкультурно-спортивной направленности Республики Тыва на 2014–2020 годы»;

4. Постановление Правительства Республики Тыва от 12.02.2019 г. № 73 «Об утверждении Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года»;

5. Распоряжение Правительства Республики Тыва от 29.04.2019 г. № 214-р «Об утверждении регионального плана мероприятий («дорожной карты»)» по реализации Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года;

I. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

Улусчу кижизидилге чоннуң бурунгу культуразындан дөстелип үнгөн болганда, тыва чоннуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары кирген чечен чогаалдар амыдыралды үнелээринге, кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, долгандыр

турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Бурун шагдан эгезин алган, чайгаар сагыыр чаңчылдар, ужурлар, *сагылгалар, ёзулалдар* бооп доктаап, быжыгып төөгү номнарынга болгаш чечен чогаалдардарга илереп, номчукчуга чедип келгенин башкы таныштырар.

Ада-өгбелерниң чаңчыл-ёзулалдары, амыдыралчы көрүжү, үлегер-дуржулгазы бөгүнгү улусчу педагогиканың кол өзээ болбушаан, аныяк салгалды өөредир, кижизидер ажыл-чорудулгага эргежок чугула курлавыр бооп турар.

Тыва кижиниң амыдыралы бойдус, мал, чер ажылы-биле холбаалыг, эрте-бурунгудан бээр онзагай талаларлыг. Бо бүгү тыва чогаалдарда болгаш угаадыгларда сиңген. Үндезин тыва амыдырал болгаш чогаалдар ада-өгбелеринден келген чаагай чаңчылдарны сагып чурттаарынче номчукчуну кыйгырып турар: улугларын хүндүлээр, бичиилерин ажаап карактаар, ада-иезинге дузалажыр, оларга хумагалыг болур; чаа өг-бүле тудуп турар аныяктар өг-бүлениң, дөргүл-төрелдериниң ат-алдарын үнелээр, аразында хүндүлөжир, кара чажындан тура ажылга ынак, сорукур болурунга хевирлээр, ниитилелге, кижилер аразынга бодун төлептиг алдынып чоруурун чагыыр, «Белен чүвеге чаңчыкпайн, бергелерге өөрөн» дээн угаадыгларны тодарадып билиринге өөредир.

Уран сөстүң күжү-биле чураан амыдыралды чүгле сеткил-хөлээшкенин эвес, а медреселдир-биле хүлээп алыр кылдыр өөредир чогаалдарны Програмада кириген.

Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртеминиң салдары улуг болганда, чогаал дылын дыл эртеминиң бүгү адырлары-биле холбаалыг өөредиринден аңгыда, уругларның дылын байыдар улусчу педагогиканың уттундура берген азы ховар ажыглаттынып турар сөстөрниң, сөс каттыжышкыннарының база чамдык ужурлар, ёзулалдарның утказын сиңгээди алыры-биле Ч. М. Чаптың тургусканы чижек тайылбыр словарын кириген.

Ынчангаш, чоннуң ёзу-чаңчылдарын, үзел-бодалдарын көргүскен, уругларның эстетиктиг таалалын оттурар, делегей көрүүшкүнүнче, ниитилел сайзыралынче, кижилер аразында харылзааларның болгаш амыдыралдың кол философчу утказынче угланган критиктиг боданышкынын сайзырадыр чогаалдар Програмамын ужур-уткалыг кезээн тургузуп турар. Ук чогаалдар уругларга ёзулалдар, чаңчылдар,

ужурлар, хоругларны сактып, шиңгээдип алырынга улуг ужурдузалыг.

1.1. ШИИТПИРЛЭЭРИНГЕ СҮМЕЛЭЭН ЧОГААЛДАР

Бадра И. Ү. «Арзылаң Күдерек».

Даржай А. А. «Уруум кудазынга йөрээл».

Кудажы К.-Э. К. «Таңды кежи. Баштайгы олчам».

Күжүгет М. А. «Аай-Ууй авай».

Ооржак Л. Х. «Шай согаажы».

Ооржак Ш. Д. «Чоннуң чоон оруундан» (шилилге-биле).

Ховалыг А. Х. «Ай-кыс биле Алдын-Мерген».

Эргеп М. «Эр кара эзирлер».

Өлчей-оол М. К. «Хөөрээрниң чугаалары. Ак–сеткилдигде».

Сарыг-оол С. А. «Аңгыр-оолдуң тоожузу». («Куда» деп эгези).

Улустуң аас чогаалындан: Тоол «Ак-Сара аъттыг Өскүс-оол»; «Ээр-Сарыг аъттыг Экер-оол»; Тоолчургу чугаа «Эгилдиң (игилдиң) тывылганы»; «Чадаган канчап тывылганы»; «Шоор дугайында тоолчургу чугаалар»; «Тыва улустуң тоолчургу чугаалары» (шилилге-биле).

Чап. Ч. М. (чогаалдарын шилилге-биле).

Серээ Х. М. «Инек даш».

Расул Гамзатов. Төрөөн дыл (Лидия Ооржак очулдурган).

«Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп тускай курстуң өөренир шактарының саны: 9 класска 72 шак, неделяда 2 шак.

1.2. ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

Кирилде кичээл (1 шак)

Теориялыг кезээ:

Тываларның чаңчыл болу берген депшилгелиг бурунгу ёзулалдары. Тыва чон өске чоннар-биле бир дөмей, өгбелерниң салгалдарга арттырып кааны культура талазы-биле байлак. Төөгүнүң болгаш культураның ховар дээн тураскаалдарын, аас чогаалының эң байлак эртинезиниң, музыка чогаадылганының, хол-биле шеверлел уран чүүлү, культура фондузун тургусканы. Чаңчылдар болгаш ёзулалдар. Чаңчыл деп билиишкинниң тодарадылганы.

Практиктиг кезээ:

Чап Монгушович Чүлдүмнүң улусчу педагогикага ажыглаар чамдык сөстөрнүң, ужурларның чижек тайылбыры-биле таныжылга.

Чап Ч. М. Школачыга чагыг (1 шак)

Теориялык кезээ:

Ада-өгбелернүң ёзу-чаңчылдарын сагып чоруурунун кижизидичи ужур-дузазы, төөгүге бодунун изин канчаар арттыларының дугайын уран арга-биле ыдыктар дамчыштыр көргүскени.

Практиктиг кезээ:

Шүлүктүң уран аргалары: деңнелгелернүң, метафораларнун, эпитеттернун ажыглалын тайылбырлаары, шүлүктү шээжи-биле өөренири.

Улустун аас чогаалындан: Хөөмей хуулгаазын тоолдарда

Ак-Сара аъттыг Өскүс-оол (2 шак)

Теориялык кезээ:

Хөөмейнун бурун-чугаадан укталгаш, тоол аянынче шилчий бергени. Хөөмейнун аялгазы игилдин аялгазы-биле үн алчып каттышкаш, онзагай күштү берип турары. Бойдузундан чаянныг хөөмейжи, игилчинун салым-чолу.

Практиктиг кезээ:

«Бяш – дазылы-биле, кижичи – салгалы-биле быжыг» деп үлегер домактын утказын тоолга хамаарыштыр тайылбырлаары. Тоолдун дылында ажыглаан уран аргаларнун ажыглалынын онзагайын тайылбырлаары.

Эгилдин (игилдин) тывылганынын дугайында тоолчургу чугаа (3 шак)

Теориялык кезээ:

Өскүс-оолдун чаш кулунну эмискиктеп тургаш, чүгүрүк аът кылдыр өстүрүп алары. Хайыраатынын адааргак сеткили, аъттын өлгени, Өскүс-оолдун игил кылгаш, ойнап орары база кодан чылгылыг апары.

Практиктиг кезээ:

Игилдин тывылганынын дугайында тоолчургу чугаанын кол бодалын илередири. Дараазында айтырылгарга харыылаары: «Чүге игилди аът баштыг кылдыр чазап кылырыл?», «Игилди кандыг быштан кылырыл?».

Чап Ч. М. Сыгыт (2 шак)

Теориялык кезээ:

«Сыгыт» деп шүлүктө сыгытчының сеткил-хөөнүнүн номчукчунуң хей-аьдын хайныктырып турары. Бойдустануң үннерин уран деңнелгелер-биле дамчытканы.

Практиктиг кезээ:

Дараазында айтырыгга харыылаары: «Тываның алдар сураглыг сыгытчыларын, хөөмейжилерин база ол талазы-биле эртемденнерин билир сен бе?». Илеткел кылыры. Шүлүктү шээжи-биле өөренири.

Чап Ч. М. Онза ырлыг ураанхайлар (3 шак)

Теориялык кезээ:

Казах хаанның ураанхайлар азы тыва чоннуң ыры-хөгжүмге чаяаннын, сыгыт-хөөмейиниң онзагайын, чуртунуң бай-байлаан магадап турары.

Практиктиг кезээ:

Сыгыт, хөөмейниң тывылганының дугайында тоолчургу чугаалардан дилеп тывары, сыгытчылар-биле ужуражылга.

Чап Ч. М. Хөөмейим омакшылы (2 шак)

Теориялык кезээ:

Хөөмейжиниң сеткил-сагыжынга хөөмей аялгазының бойдустану болушкуннары-биле холбаштыр төрүттүнери, хөөмейниң, каргырааның тывылганын шүлүктээни.

Практиктиг кезээ:

Каргырааның тывылганын тайылбырлаары. Шүлүктү шээжи-биле доктаадыры.

Улустун аас чогаалындан

Ойтулааш – бистиң өгбелеривистиң оюну (2 шак)

Теориялык кезээ:

Ойтулааш деп оюн дугайы-биле таныжары. Утка талазы-биле ук оюн кончуг өөредиг-кижизидилгеге – салдарлыг: салдынган сорулгаларлыг, сагыыр дүрүмнерлиг, тускай билиглерлиг.

Практиктиг кезээ:

Ойтулааш оюнунуң чурумун, сагыыр дүрүмнерин база кожаң ырларының дугайында немелде материалдардан чыып, камгалаары.

Тыва улустун тоолчургу чугаалары (3 шак)

Хам-Дыт.

Теориялык кезээ:

Черлер аттарының тывылганының дугайында тоолчургу чугаалар-биле таныжылга.

Практиктиг кезээ:

Чогаалда топонимнерни ушта бжири. Дыгтың кызыл чөвүрээзи, чекпези чүге дузалаарыл, эм шынарын тып, шинчилел уткалыг ажылдан бжири.

Тесте Кежеге даа

Теориялык кезээ:

Черлер аттарының тывылганының дугайында тоолчургу чугаа-биле таныжылга.

Практиктиг кезээ:

Кежеге – бойдустун чайгаар бүткен онзагай даа. Өске даглардан чүзү-биле ылгалып турарыл? Кежеге даан чурукка тырттыргаш, презентация кылыры.

Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар

Монгуш Эрген

Бак сагыш башка халдаар (1 шак)

Теориялык кезээ:

«Бак сагыш башка халдаар» деп үлегер домак, ооң тывылганы.

Практиктиг кезээ:

Диспут: «Алык-сак-чиксек сеткилдиг кижини биле адааргак сеткилдиг кижиниң аразында ылгалы бар бе?» Тоолга хамаарыштыр чижектер-биле бадыткаары.

Хертек Серээ

Инек даш

Теориялык кезээ:

Төрөөн чурту кижиге иези ышкаш хайыралыг. Ооң ажык-дүжүүн өйлөп четтирип, камгалап чорууру.

Практиктиг кезээ:

Бойдустун чайгаар бүткен онзагай инек-даштарының чурумалын ушта бижээш, чурууру. Беседа: «Аваның оглунга чагыглары».

Сарыг-оол С. А. «Куда» (3шак)

Теориялык кезээ:

Куда ёзулалы азы куданың «дөрт херээ». Кыстың талазындан ада-иезиниң уруунга база чурттаар оран-савазы, өгнү чүмнээринге белеткел ажылдары.

Практиктиг кезээ:

Беседа: «Куданың «дөрт херээ» деп чүл?». Дүгдөг үезинде кыстың чажын чүгө үш чарып өрээш, чавага баглаарының ужурун тайылбырлаары.

Даржай А. А. «Уруум кудазыңга йөрээл» (2 шак)

Теориялыг кезээ:

Куда – кижиниң үш доюнуң бирээзи. Шүлүктүң идеялиг утказы. Шүлүкте ада-иениң ажы-төлүңгө ыдыктыг чагыгларын уран-чечен аргалар дамчыштыр илереткени.

Практиктиг кезээ:

Эртине даштарны шинчилээр сорулга-билешинчилел уткалыг төлевилел кылыры.

Ооржак Ш. Д. «Чоннуң чоон оруу-биле» (номдан үзүндүлөр)

Хевен угбамны өглээни (3 шак)

Теориялыг кезээ:

Кудага белеткел. Аваның уруунга дамчыдар эртинелери-биле таныжылга. Эң-не арыг, өгнүң хүндүлүг черинге шыгжаар, ай чаазында артыжаар, мөңгүн каасталгаларны эдилээри дээн билиглерниң тайылбыры.

Практиктиг кезээ:

Кыс кижиниң камгалалдарыңга шинчилел ажылдан бижири.

Күжүгет М. А. «Аай-ууй авай» (2 шак)

Теориялыг кезээ:

Кырган-аваның ажы-төлүңгө чагыг-сүмелериниң ажыктыы, боттарының үлегер-чижээ-биле өөредип кижизиткени.

Практиктиг кезээ:

Ада-өгбелеривистиң ак чемге, дириг бойдуска, аяк-савазыңга, бичии чашка болгаш өгбе кижиге хамаарылгазыңга шинчилел уткалыг ажылдан бижири.

Чап Ч. М. «Кенээттерниң аажылары» Чалгаа келин; Харам келин; Каржы келин (2 шак)

Теориялыг кезээ:

Чалгаа, харам, каржы келиннерни мерген угаанныг чоннуң өөредип, кижизидип турары.

Практиктиг кезээ:

Үш бак чүүл: «Бак ыт – аал чуду, бак эзер – аът чуду, бак кадай – аал чуду» деп үлегер сөстүң утказын чогаалга хамаарыштыр тайылбырлаары.

«Культуразы бедик, кижизиттинген кижиде деп кымыл? Кандыг кижини ынча дээрл?» деп темага бодунуң бодалын бижири.

Ооржак Л. Х. «Шай согаажы» (2 шак)

Теориялык кезээ:

Уйнуунуң хем кыдыындан тып алганы шөйбек шокар дажынга хамаарыштыр кырган-авазының угаадыглары. Шай согаажынга тыва кижиниң хамаарылгазы, сагып чоруур ужурлары, ёзулалы болгаш салгал дамчып келген чаагай чаңчылдарын кырган-авайның чугаазынга даянып, таныштырары.

Практиктиг кезээ:

Шай согаажы деп чүл? Ону кайыын тып ап болурул? Шай согаажының хевири чүнү чугаалап турарын кырган-аваның тайылбырындан номчууру. Шай согаажынга хамаарышкан угаадыгларга бодунуң бодалын бижири.

Бадра И. Ү. «Арзылаң Күдерек» (чогаалдан шилилгелиг үзүндүлөр) (5 шак)

Теориялык кезээ:

Чонунуң алдар-адын, чаңчылдарын, сүлде-сүзүүн, мерген угаанын чурт иштинге-даа, чурттан дашкаар-даа тыва мөге Күдеректиң камгалап чорааны. Салгалдар, төрөл-аймак аразында харылзааларны чедимчелиг көргүскени.

«Арзылаң Күдерек» деп чогаалда овор-хевирлерниң чуруттунганының онзагайы, дылының уран-чечени. Амгы үеде аныяк салгалдың күш-дамыр сайзырадырынга база национал бот-медерелин хевирлээринге кижизидикчи салдары.

Мөге кижиниң чиир чеминиң чажыдын айтыры. Эгеде кирген чемнерниң даңызын таблицадай тургускаш, кижиге ажыктыын, хоолулуун тайылбырлап бижири. Күдеректи ачазы кандыг чаагай чаңчылдарга өөредип, кижизидип чораанын ушта бижири.

«Девиг дээрге анаа-ла сам эвес, а аажок улуг күш үндүрер, хандамыр сайзырадыр мергежил-дир». Бодунуң бодалын илередир. Девигниң хевирлерин тайылбырлаары.

Класстан дашкаар номчулга

Расул Гамзатов

Төрөөн дыл. «Мээң Дагестаным» деп номдан үзүндү. Лидия Ооржак очулдурган (2 шак)

Теориялык кезээ:

Дагестан чурукчунуң революция соонда Италияже өөренип чоруткаш, аңаа итальян кыска таварышкаш, өгленип алгаш, олчаан чанмайн барганы. Чурукчунуң сагыш-сеткилиниң чааскаанзыргай байдалын чуруктарында илереткени. Төрөөн авар дылын уттуканы дээш, аваның шиитпирлиг харызы.

Практиктиг кезээ:

Чогаалдың кол бодалын тайылбырлаар. Төрөөн чери, төрөөн дылы, төрөөн чону деп бодалга чогаадыг бижири.

Ооржак Ш. Д. «Чоннуң чоон оруу-биле» (номдан шилилгелиг эгелер)

Шагаа (3 шак)

Теориялык кезээ:

Бурун шагның чаа чылды уткуп, эрги чылды үдээр чаңчыл болган байырлалыңа аалдың белеткели. Кырган-ачазының оолдарыңа алдын чагыглары: малдың сөөктеринге тыва кижиниң хамаарылгазы; эр кижиниң сагыр чурумнары; Шагааның бир ыды – тоол мөөрейи-биле таныжылга.

Практиктиг кезээ:

Кырган-ачазының эр кижиге хамаарышкан угаадыгларын ушта бижири.

Малдың ыдыктыг сөөктериниң дугайында шинчилел ажылдан бижири.

Ачам чагы (3 шак)

Теориялык кезээ:

Ачазының чагыглары: эр кижиниң бодун алдынары, өгже кирери, өгге канчаар олураы. Эр кижиниң 3 дайзыны. Эртежи, эрес болуру дээн ышкаш өгбениң алдын чагылары-биле таныжары.

Практиктиг кезээ:

Эр кижиге хамаарышкан чагыгларны ушта бижээш, төлевилел кылып камгалаары. «Тос-карак – чажыг ыяжы» деп чогаадыг бижири.

Эргеп М. С. «Эр кара эзирлер» (2 шак)

Теориялык кезээ:

Алдан-маадыр ада-өгбелерниң кол маадыры – Самбажыктың чашкы үези, аар-берге амыдыралын көргүскени. Самбаның адазы Күдер-Мөге-биле таныжылга.

Практиктиг кезээ:

Беседа: «Эр кара эзирлер деп кымыл?». Чогаалга хамаарыштыр бодунуң бодалын бадыткаары.

Кудажы К.-Э. К. «Баштайгы олчам» (2 шак)

Теориялык кезээ:

Эр кижичи хартыга куш тудуп, ооң амы-тынын үзүп болбас дээш оолдуң баштайгы олчазын ужудуп чорудуптары. Адазының мерген сөстери-биле таныжылга.

Практиктиг кезээ:

«Эр кижиниң баштайгы олчазы агаарга чоргаар ужуп чоруурга, оон буянның кежик чок!» деп аданың сөстөрүн бадыткап, кежик деп чүл? – деп темага диспут чорудары.

Чап Ч. М. Кыргыз-авамның аптарызы (номдан шилилгелиг эгелер)

«Чадыр-Одаг» (2 шак)

Теориялык кезээ:

Шупту чүве ужурлуг: ак сүттү чажары, алга-йөрээлди кылыры. Ол-ла бүгүнүң аразындан хүрешке хүндүткел болгаш сонургал бирги черде. Часкы ажылдарның доозулганын, чайгы бойдустан бодарап, оът-сигенниң четчип, ак сүтүн элбеп келгенин алга-йөрээп, демдеглээн – Буга дөзү, Суг-Бажы дагыырының байырлалының онзагайы-биле таныжылга.

Практиктиг кезээ:

Беседа: Дагылга деп чүл? Суг-Бажы дагыырын кол утказын канчаар билип алганын тайылбырлаары. Ак шайга хүндүткел деп чүл? Ак чемнерни ушта бижири. Чалбарыгның кол утказын тайылбырлаары, доктаадыры.

Өлчей-оол М. К. Хөөрээрниң чугаалары (номдан шилилгелиг эгелер)

«Ак сеткилдигде» (2 шак)

Теориялык кезээ:

Аңчы кижичи тускай ужурлуг, хоойлулуг. Кежээки одар. Кончуг сыыга таваржып, олчалыг эеп чанып келири.

Практиктиг кезээ:

Сыын мыйызының ажыктыын, эм шынарын бижири. Артыш кайда өзүп турар-дыр, ооң чиде бээриниң барымдазын бадыткап, шинчилел уткалыг ажылдан бижири.

Хертек С. «Инек даш» (2 шак)

Теориялыг кезээ:

Оран-чуртунуң балык-байлаңын, арга-ыяжын, аң-меңин камнаары. Бүгү бойдуска, төрөөн чуртунга иези ышкаш хайыралыг, аңаа ынак болуру. Ооң ажык-дүжүүн өйлөп четтирип, камгалап чоруурунуң дугайында аваның оглунга чагыы, өөредии-биле таныжылга.

Практиктиг кезээ:

Инек-даш деп чүл? Чогаалда инек-даштың чурумалын ушта бижээш, чуруур. Аваның оглунга чагыгларын тайылбырлап шинчилел уткалыг ажылдан бижири.

Чап Ч. М. «Саарылга» (2 шак).

Теориялыг кезээ:

Шаанда тыва чоннуң саарлып-сайгарлып чораанын тода бижээн чогаал, сайгарлыкчыларның чажыды болгаш арга-сүмези.

Практиктиг кезээ:

Шаанактың «саарлып» эгелээринге чүү чүве идиг бергенил? «Садыг-саарылгага кандыг кижини салымныг болурул» – деп темага бодунуң бодалын бижири.

Чап Ч. М. «Сүзүглелим» (2 шак)

Теориялыг кезээ:

Тыва кижиниң сүзүглели, сүлде-сүзүү чүден эгелээни.

Практиктиг кезээ:

Сүзүглел деп чүл? Тыва кижиниң сүзүглели, омакшылы, ыдыы деп билиишкиннерни тайылбырлаары. Шүлүктү шээжи-биле доктаадыры.

Ховалыг А. Х.-О. «Ай-кыс биле Алдын-Мерген» (4 шак)

Теориялыг кезээ:

Ыдыктыг Кызыл-Тайга, Дөргүн, Шаараш аржааннарының дугайында база Сүт-Хөл дугайында тоолчургу чугаалары.

Практиктиг кезээ:

Тоолдарны «Сүт-Хөл шалбаа турда, Сүмбер-Уула тей турда» деп эгелээр, ооң тывылганын тайылбырлаар. Ыдыктыг Кызыл-Тайга, Дөргүн, Шаараш аржааннарының дугайында база Сүт-Хөл дугайында тоолчургу чугаалардан чыып, шинчилел уткалыг ажылдан бижири.

1.2. НЕМЕЛДЕ НОМЧУЛГАГА ХЕРЕГЛЭЭР ЧОГААЛДАР

Арапчор А. Д. «Эр салым»;
Кудажы К.-Э. К. «Танды кежи»;
Монгуш В. Б. «Ак баштыгларның алдын үүжези»;
Пюрбю С. Б. «Белек», «Эрик»;
Самдан З. Б. «Хөөмей тыва тоолдарда»
Ховалыг А. Х-О. «Сүлдем болган Сүмбер-Уулам»;
Чап Ч. М. «Шагаа – сүзүглелим», «Тевек», «Кырган-авам аптаразы»;
Эргеп М. С. Эр кара эзирлер. «Эр кижиге йөрөөл», «Ус-кушкаш»,
Тыва улустун мифтери болгаш тоолчургу чугаалары.

1.3. ШЭЭЖИЛЭЭРИНГЕ СҮМЕЛЭЭН ЧОГААЛДАР

Даржай А. А. «Уруум кудазынга йөрөөл».
Чап Ч. М. «Сыгыт», «Хөөмейим омакшылым», «Сүзүглелим»;
Ойтулааш. Ынакшыл дугайында кожаннар;
Чалбарыглар. «Ай-кыс биле Алдын-Мерген» Айга, Хүнге, Чеди-
Хаан сылдыска чалбарыгларны база молдурук сөөгү хемдээнде
курайлаар чалбарыглар;
«Чадыр-Одаг» – ак сүдүнге, азыраан малынга, аал ораныга
чалбарыглар.

1.4. ПРОГРАММАДА ШАКТАР ҮЛЕЛГЕЗИ

«Тыва чогаал арыннары: улустун чаңчылдары болгаш
ёзулалдары» деп тускай курстун өөренир шактарының саны: 9
класска 72 шак, неделяда 2 шак.

№	Кичээлдиң темалары	шактары			хыналда шактар
		шаг ы	теория	практика	
			чогаал	чогаа л	
1	Кирильде кичээл. Ч. М. Чап Шүлүк «Школачыга чагыг»	2	1	1	Шүлүктү доктаадыр; Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыр
2	Улустун аас чогаалындан: Хөөмей хуулгаазын тоолдарда «Ак-Сара аъттыг Өскүс-оол»	2	1	1	Тоолыдарынга мөөрей.

3	Эгилдин (игилдин) тывылганының дугайында тоолчургу чугаа	3	1		1	Илеткел «Игилди кандыг ыяштан кылырыл?»
	Ч. М. Чап «Сыгыт»	2	1	1		Сыгытчылар-биле ужуражылга
5	Ч. М. Чап «Онза ырлыг ураанхайлар»	3	1	1	1	Чогаалга хамаарыштыр төлевилел камгалаар.
6	Ч. М. Чап «Хөөмейим омакшылы»	2	1	1		Шүлүктү доктаадыр; тема, идеязын тодарадыр
7	Ойтулааш – бистиң өгбелеривистиң оюну	2	1	1		Мөөрей: «Кожамыкка кончуг-ла мен»
8	Тыва улустун тоолчургу чугаалары Тесте Кежеге даа Чылан хоранының тывылганы	1				Төлевилел «Улусчу ужурлар – аас чогаалында»
	Хыналда тест/зачет	3	1	1	1	зачет/тест
10	С. А. Сарыг-оол «Куда»	3	1	1	1	Илеткел “Кудага белеткел”
11	А. А. Даржай «Уруум кудазынга йөрээл»	2	1		1	Үзүндүнү доктаадыр, кол бодалын илередир
12	Ш. Д. Ооржак «Чоннуң чоон оруу-биле» (номдан эге) Хевен угбамны өглээни	3	1	1	1	Беседа: Камгалал даштар деп чүл?
13	М. А. Күжүгет «Аай-ууй авай»	2	1		1	Чогаалчы Мария Кужугет-биле ужуражылга.
14	Ч. М. Чап «Кенээттерниң аажылары»	2	1		1	Диспут: Аас-кежик деп чүл?
15	Л. Х. Ооржак «Шай согаажы»	2	1		1	Музейже экскурсия
16	Хыналда тест/зачет	1				Чогаадыкчы отчет
17	И. Ү. Бадра «Арзылан Күдерек»	4	2	1	1	Чурук-делгелге: Мөгенин оруу.

18	Класстан дашкаар номчулга Расул Гамзатов. «Төрээн дыл» (Лидия Ооржак очулдурган)	1		1	1	Диспут: "Төрээн дылын утгупкан оглунга аваның харызы"
19	Ш. Д. Ооржак «Чоннун чоон оруу-биле» (Номдан эгелер) Шагаа	3	1	1	1	Мөөрей-кичээл: Тоол ыдары
	«Ачам чагыы»	3	1	1	1	Диспут: Ёзулуг эр кижидеп кымыл?
20	М. С. Эргеп «Эр кара эзирлер»	3	1	1	1	Чурук-делгелге: Эр кара эзирлер
21	К-Э. К. Кудажы «Таңды кежи» Баштайгы олчам	2	1		1	Диспут: Хей аът деп чүл?
22	Ч. М. Чап «Кырган-авамның аптары» (номдан шилилгелиг эгелер) Чадыр-Одаг	2	1		1	Беседа: "Дагылга деп чүл?"
23	Хыналда тест/зачет	1				Проект камгалалы
23	М. К. Өлчей-оол. «Хөөрэрнин чугаалары» (номдан шилилгелиг эгелер) «Ак сеткилдигде»	2	1		1	Беседа: Аңчыларның бижиттимээн хоойлузу деп чүл?
24	С. М. Хертек «Инек даш»	2	1		1	Беседа: Аваның онзагайы
25	Ч.М. Чап «Саарылга»	2	1		1	Кичээл-аукцион: Саарылга, коммерция, садыг-лажылга деп чүл?
26	Ч. М. Чап «Сүзүглелим»	2	1		1	Аянын номчулга, кол бодалын илередир
27	А. Х.-О. Ховалыг «Айкыс биле Алдын-Мерген»	4	2	1	1	Черлер аттарынга кичээл-викторина
28	Проект-телевилел камгалалы	6				Проект: Мээн сонуургаан чогаалым; кичээлим
	Нийтизи-биле	72	27	12	21	12

II. УРУГЛАРНЫҢ ЭРТЕМГЕ ХАМААРЫШТЫР БИЛИИН ХЫНААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА БОЛГАШ АРГАЛАР

Уругларның эртемге хамаарыштыр билиин хынаар методиктиг ажыл-чорудулга болгаш билиин хынаарының аргалары.

Программада киирген чогаалдарны номчаан, сайгарган соонда, уругларның билиин хынаар ажылдарны чорудары эртемни эрттирип турар башкының арга-дуржулгалыындан, өске эртемнерни холбаштырып өөрөткенинден база тускай эртемниглерниң ажылдарына даянып кылганындан илерээр.

Тыва улустуң чаңчылдарын чогаалдарда көргүскенин өөрөнип, шингээткен болганда, уругларның билиин, бодалын чугаага илередип билирин, өөрөнгөн чүүлүн тода сактып алганын база бижимел ажылдарны күүседип билиринге дүүштүр шын бижилгениң дүрүмнерин билиринге таарыштыр тургустунган ажылдарны киирерин авторлар сүмелеп турар.

Дараазында көргүзүглерни чугулага алыр:

- бодалдарын шын илередип билиринге айтырыглар болгаш онаалгалар;

- чугаа культуразын шын сагып билиринге айтырыглар;

- номчаан, өөрөнгөн чогаалдарына хамаарыштыр айтырыглар;

- немелде номчулугага номчаан чогаалдарын билиринге, уругларның өөредилге-таныштырылгалыг медээни хөйүнү билиринге айтырыглар;

- дылдың кол стилистиктиг өй-чижээн, литературлуг дылдың нормаларын, чугаа этикедин сагып билири;

- номчаан чүүлүнге хамаарыштыр янзы-бүрү темага дыл-домаа тодаргай, чедингир, өй-тавынга чугааланып билири;

- аас чугаазына дүүштүр бижимел чугаазы шын, бижимел чугааның өй-чижээн сагып бижип билири орфографтыг словарьлар-биле ажылдап билири;

- пособие, справочниктерден чугула медээни шилип билири болгаш өске-даа.

Сөзүглел-биле ажылдап билирин хынаар методиктиг угланышкыннарны башкы шилип ажылдаар.

Хынаар көргүзүглер:

- сөзүглелдиң өөредилге-эртем, публицистиктиг, уран чечен дээш о.ө. чогаалдарның хевирлерин ылгап билири;

- тыва улустуң ёзу-чаңчылдарына хамаарышкан медээнин утказын тайылбырлап билир, өске медээлер-биле деңнеп билир, чугааның утказына дүүштүр илередип билири;

- сөзүглелде ажык болгаш чажыт утка (элдээртиг) барын илередип билири;

- монолог, диалог чугаага бодунуң бодалын илередип билири;

- бодалдарын тезис хевиринге илередип билири;

- бердинген темага хамаарыштыр сайгарылгалыг чугааны кылып билири.

Немелде өөрөдилге курузун долу шиңгээткен билии, өөреникчилериниң кол-кол мергежилдери болгаш чаңчылдары:

- чечен чогаалдарда кирген улустуң ёзу-чаңчылдары, чагыг сүмелеринге дүүштүр, чараш аажы-чаңга кижизиттинери;

- тыва чоннуң чаңчыл болу берген хүндүлежилге ёзулалы, дузалажылга ёзулалы, уругларга ынакшыл, херээжен кижини хүндүлээри, улуг назылыгларны хүндүлээри, куда ёзулалдары деп билиишкиннерни херек кырына ажыглап билири;

- төрөөн черинге, бойдузунга ынак, камнаар, камгалаар хамааты кылдыр хевирлеттинери;

- таныжып, сайгарып турар чогаалдарының жанр, аймаан, дылының уран-чеченин сайгарып билири;

- кижиниң бүгү талалыг сайзыраарына номчулганың, чогаалдарны сайгарылгалыг номчуурунуң ужур-утказын шын медресеп билири;

- номчаан чогаалдарын амыдырал-биле база өске эртемнер-биле чергелештир сайгарып билири;

- келир үеде канчаар шын амыдыраарының дугайында даап бодап билири, амыдыралчы дуржулгазын чогаалдарга даянып, тодарадып билири, келир үениң бедик хамаатызы туруштуг кижизи бооп хевирлеттинери.

III. БИЛИГ ХЫНААР АЖЫЛДАРНЫҢ ХЕВИРЛЕРИ

Билиг хынаарының негелделеринге дүүштүр кылдырган методиктиг ажылдарның хевирлери.

Немелде билиг чедип алырының курузунга янзы-бүрү ажылдарның хевирлерин башкы таарыштырып киирер: мөөрейлер, көрүлделер, фестивальдар, конференциялар, чогаадыкы ажылдарның делгелгелери, төлевилел камгалалы дээш о.ө.

РФ-тиң «Өөредилге дугайында хоойлузунда» (273 дугаарлыг хоойлу – ФХ, ст. 2, п. 9; ст. 47, п.5) бердинген методиктиг диагностиканы үндезин кылгаш, уругларның өөредилге-деңнелин тодарадыр органы өөренип көөр.

IV. ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАР БАЙДАЛДАР

Программада ажыл-чорудулгаларны боттандырарының байдалдары

1. Материал-техниктиг хандырылга:

– тыва улустуң чаңчылдарына дүүштүр дериттинген, өөреникчилерниң санынга дүгжүп турар, кичээлдер эрттиреринге таарымчалыг дериттинген өг;

– өгнүң дериг-херексели (эт-херексел бүрүзүн тайылбырлаан кыдырааш);

– өөредилгениң техниктиг херекселдери: медээ-көргүзүглүг эт-херексел хандырылгазы (компьютерлер, принтер, лазерлиг принтер, сканер, интерактивтиг самбыра, мультимедиа проектор ,(теле-, аудио-, видео-, фото-, интернет четкизи);

– өөредилге ному болгаш ук номга дүүштүр кылдынган методиктиг пособие);

– өөредилге номунун (хрестоматияның) электроннуг курлавыры, чогаал жанрының бүгү адырларына таарыштыр кылдынган электроннуг библиотека. Электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература;

– библиотека фондузу: тыва улустуң ужур-чаңчылдарына хамаарышкан номнар, методиктиг пособие, справочниктер, «Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп тускай курстуң хрестоматиязы, чечен чогаал номнары;

– ажыглалы янзы-бүрү угланыышкыннарлыг словарьлар: тайылбыр-энциклопедиялыг литература, литературлуг терминнер словарьлары, этимологтуг словарь, орус-тыва дылдарның тайылбыр словарьлары, аныяк филологтуң словари, аас чогаал словари болгаш оон-даа өске;

– парламал көргүзүг материалдары. Тыва чогаал хөгжүлдезинге хамаарышкан таблицалар, альбомнар, буклеттер, электроннуг хевирде кылдынган көргүзүг материалдары, Тыва Республиканың

чурукчуларының чурааны портрет, сюжеттиг болгаш о.ө. чуруктарлыг көргүзүг материалдары (аас, бижимел чугаа сайзырадылгасынга);

– Интернет четкизинде өөрөдилгеге ажыглаарын чөпшээрээн сайтылар;

– курста темаларга хамаарыштыр кичээлден класстан дашкаар эрттирер таварылгада хереглеп болур өөрөдилгеге-экскурсиялар чорудар культурлуг объектилер:Тыва Республиканың «Алдан-Маадыр» аттыг национал музейи, Тыва улустун ӛзу-чаңчылдарының, аас чогаал болгаш ус-шеверлер төвү, Тываның күрүне университетинин литературлуг музейи, чогаалчыларга хамаарышкан мемориалдыг самбыралар, көжээ-тураскаалдар, Тываның В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры.

2. Өөрөдилге-методика, педагогиктиг кадрлар-биле хандырылга:

– эртемни эки билир кадрлар-биле долу хандырылга (шенелде ажылга киржир башкыларның даңзызы, эртеминге дүүшкээ, улусчу ужур-чаңчылдарга хамаарышкан айтырылгарга мергежилиниң, билининиң деңгели).

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар-эпидемиологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.178-02).

V. АЖЫГЛААРЫНГА СҮМЕЛЭЭН ЛИТЕРАТУРА

Уругларга сүмелээн литература:

1. Бадра, И. У. Арзылаң Күдерек – Кызыл, 1996.
2. Даржай, А. А. Чогаалдар чыындызы. – Кызыл:Тываның ном үндүрер чери, 1996.–28 с. – Текст : непосредственный.
3. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннун бурунгу ужурлары – Кызыл, 1994.
4. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чаңчыл – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1999.
5. Күжүгет, М. А. Бүрү болгаш мен – Кызыл, 2020.
6. Монгуш, М. В. Тыва улустун чаңчылдары болгаш ӛзулалдары – Кызыл, 1991.
7. Монгуш, В. Б. Ак баштыгларның алдын үүжези. I ном. – Кызыл, 2021.
8. Ооржак, Л. Х. Өннүг кижиги – Кызыл, 2018.
9. Ооржак, А. К., Оюн С. Б. Аныяк өг-бүлеге сүмелер – Кызыл, 2008.
10. Өлчей-оол, М. К. Хөөрээрниң чугаалары – Кызыл, 1999.
11. Сарыг-оол, С. А. Аңгыр-оолдун тоожузу – Кызыл, 2008.
12. Самдан, З. Б. Хөөмей дугайында тоолдар – Кызыл, 2013.
13. Тыва улустун мифтери болгаш тоолчургу чугаалары. – Кызыл, 1999.

14. Ховалыг, А. Х.-О. Ай-кыс биле Алдын-Мерген – Кызыл, 2012.
15. Чулдум, Ч. М. Кырган-авам аптаразы – Кызыл, 1989.
16. Хрестоматия. Тыва чогаал арыннары: улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары – Кызыл, 2022.

Ажыглаан литература:

1. Бадра И. У. Арзылаң Күдерек / И. У. Бадра. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1996. – С 5-60 – Текст : непосредственный.
2. Даржай А. А. – Кызыл:, 1996. – 28 с. – Текст : непосредственный.
3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары / М. Б. Кенин-Лопсан. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1994. 144 с. – Текст непосредственный.
4. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл / М. Б. Кенин-Лопсан. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1999. – 190 с. – Текст непосредственный.
5. Кенин-Лопсан М. Б. Ойтулааш / М. Б. Кенин-Лопсан. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2012. – 366 с. – Текст непосредственный.
6. Кудажы К.-Э. К. Баштайгы олчам / К.-Э. К. Кудажы. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1999. – 190 с. – Текст непосредственный.
7. Күжүгет М. А. Бүрү болгаш мен / М.А. Күжүгет. – Кызыл : Красноярск : ООО Издательство «Офсет». 2020. – С 274-279. – Текст непосредственный.
8. Монгуш М. В. Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары/ М.В.Монгуш. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1991. – 115 с. – Текст непосредственный.
9. Монгуш В. Б. Ак баштыгларның алдын үүжези I ном. / В.Б. Монгуш. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2021. – С 24-33. – Текст непосредственный.
10. Ооржак Ш. Д. Чоннуң чоон оруу-биле... I том / Ш. Д. Ооржак. Москва: Типография ООО «Буки Веди», 2017. – С 64–110. – Текст непосредственный.
11. Өлчей-оол М. К. Хөөрээрниң чугаалары / М. К. Өлчей-оол. – Кызыл. Тываның ном үндүрер чери, 1999. – С 12–19. – Текст непосредственный.
12. Сарыг-оол С. А. Аңгыр-оолдуң тоожузу / С.А.Сарыг-оол. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2008. – С 188 – Текст : непосредственный.
13. Чулдум Ч. М. Улусчу педагогикага ажыглаар чамдык сөстөрниң, ужурларның чижек тайылбыры / Ч. М. Чулдум. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1999. – С 3-58. – Текст непосредственный.
14. Чулдум Ч. М. Кырган-авам аптаразы / Ч. М. Чулдум. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1989. – 144 с. – Текст непосредственный.
15. Чулдум Ч. М. Тевек / Ч. М. Чулдум. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1996. – С 34-40. – Текст непосредственный.

16. Ховалыг А. Х.-О. Ай-кыс биле Алдын-Мерген / А. Х.-О. Ховалыг. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2012. – С 28-40. Текст непосредственный.

17. Эргеп М. С. Эр кара эзирлер / М. С. Эргеп. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1989. С 3–14. – Текст непосредственный.

18. Эргеп М. С. Ус-кушкаш / М. С. Эргеп. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1989. – С 17–22. – Текст непосредственный.

19. Аныяк өг-бүлеге сүмелер / Ооржак А. К., Оюн С. Б. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2008. – 35 с. – Текст непосредственный.

20. Хөөмей тыва тоолдарда / Сост. З. Б. Самдан. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2013. – С. 17–22. – Текст непосредственный.

21. Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары / Сост. Д. С. Куулар., Ч. Ч. Куулар. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1995. – С 62-71. – Текст непосредственный.